

meneutici te politici i etici kvalitativnih istraživanja.

Dok se u drugom poglavlju prvenstveno razmatra specifični odnos kvalitativne teorije i njene praktične primjene, u trećem poglavlju autor nas vodi kroz različite teoretske paradigme i perspektive odgovorne za različite pristupe kvalitativnom istraživanju. Pored uvodne definicije paradigme zasnovane na Kuhnovom pristupu, autor razmatra tradicionalne i alternativne paradigme, klasifikaciju istraživačkih paradigmi, paradigmatički status socijalnog rada (autor je socijalni radnik), konstruktivizam i interpretativne paradigme, kritičku teoriju i metodologiju, feminizam i modele kvalitativnog istraživanja, etnološke modele u kvalitativnim istraživanjima te kulturološke studije i kvalitativna istraživanja.

S četvrtim poglavljem autor zapravo započinje raspravu o konkretnom činu, izvodenju kvalitativnih istraživanja. Ovo poglavlje pod naslovom "Strategije istraživanja" bavi se razradom plana istraživanja pri čemu autor suprotstavlja nacrt istraživanja istraživačkim strategijama. Pored opisa faza za izradu temeljnog nacrt kvalitativnog istraživanja, autor daje iscrpan pregled najvažnijih istraživačkih strategija kvalitativnog istraživanja. Tako se ovdje mogu pronaći prikazi: studije slučaja, studija zajednice, terenskih istraživanja, akcijskih i aplikativnih istraživanja te fenomenologije, etnometodologije i interpretativne prakse.

Peto, šesto i sedmo poglavlje knjige posvećeni su na neki način prikazu procesa prenošenja kvalitativnog mišljenja u praksu. Ovdje se prikazuju metode prikupljanja i selekcije empirijskog materijala, metode analize kvalitativnog empirijskog materijala te umijeće interpretacije i evaluacije.

Knjiga završava zaključnim razmatranjima gdje autor još jednom rezimira glavne sastavnice knjige i daje neka zanimljiva viđenja daljnjeg razvoja kvalitativnih istraživanja i pripadnika znanstvene zajednice koji se njima bave. Tu je i pogovor u kojem nas autor potiče na razmišljanje i polemiku o nekoliko najvažnijih pitanja iz prostora kvalitativnog mišljenja.

Sve u svemu može se reći da se radi o jednoj zanimljivoj i vrijednoj knjizi u formi sveučilišnog priručnika. Ona će odsad biti dio obvezne literature iz kolegija "Metodologija istraživanja u socijalnom radu" kojeg autor pre-

daje na Studijskom centru socijalnog rada, a za očekivati je da će ista postati dio studija metodologije na srodnim društveno-humanističkim studijama kod nas. Tim više što ova knjiga ne samo da popunjava jednu prazninu u domaćoj literaturi iz metodologije društvenih istraživanja, nego ona predstavlja i svojevrsni pionirski zahvat na ovom području u Hrvatskoj.

Nino Žganec

MODERNITY, PLURALISM AND THE CRISIS OF MEANING.

The Orientation of Modern Man

Peter L. Berger, Thomas Luckmann

Bertelsmann Foundation Publishers,
Gütersloh, 1995.

Bergerova i Luckmannova knjižica o modernosti, pluralizmu i krizi smisla u modernom svijetu dio je šireg i, čini se, vrlo ambicioznog projekta, odnosno cijele serije projekata zaklade Bertelsmann, čija je nakana, kako saznajemo iz kratkog uvoda W. Weidenfelda, svestrano i iscrpno tematiziranje problematike "kulture orijentacije" modernog čovjeka. Modernost, podsjetimo se, nije niti nova niti neistražena tema, nego je, naprotiv, već dugo na dnevnom redu kao jedan od najurgentnijih problema koji se postavljaju pred filozofsko i znanstveno propitivanje sudbine pojedinca i društva. Štoviše, modernost je i vodećom temom današnjih rasprava u sociologiji i socijalnim znanostima, o čemu uvjerljivo svjedoči i već nepregledno more literature. To nije nimalo čudno ima li se na umu činjenica da modernost danas više nije "pojava" koja oblikuje i određuje samo takozvana razvijena, zapadna društva, nego je - nezaustavljivim širenjem izvan zemljopisnih granica zapadne kulture i civilizacije - postala u doslovnom smislu riječi globalnim, planetarnim fenomenom.

Tematsko-problemski fokus istraživačkih interesa zaklade Bertelsmann na temu "kulture orijentacije" modernog čovjeka može se, prema već spomenutom uvodu W. Weidenfelda, svesti na tri osnovna pitanja. Prvo od njih glasi: na koji način pojedinac ostvaruje smisle-

ni život birajući iz velikog mnoštva opcija koje pruža pluralističko društvo? Drugo, kako pojedinci usklađuju brojne uloge i socijalne mreže u kojima postoje i djeluju, odnosno kako uspijevaju stabilizirati vlastite identitete? Treće, kakvi vrijednosni sustavi određuju njihove ideje o dobru i zlu, a s time su povezana i pitanja kakve zajednice tvore pojedinci koji dijele isti vrijednosni sustav te kako i koliko te zajednice doprinose integraciji/dezintegraciji društva u cjelini? Ta se pitanja danas postavljaju u posebno zaoštrenom obliku jer su na sve tri spomenute razine u modernim društvima izgubljeni oni povezujući sadržaji koji su nekoć - kao samoevidentni i tradicijski zajamčeni - osiguravali snalaženje i orijentiranje u svijetu. Harmoničan, dobro sređen i transparentan svijet života zamijenjen je kompleksnim, poliperspektivno segmentiranim i teško preglednim životnim okruženjem, u kojemu smisao opstanka postaje mutnim i nejasnim ili čak posve nestaje iz vidokruga pojedinca.

Bergerova i Luckmannova knjiga donosi analizu osnovnih mehanizama koji su doveli do "krize smisla" u modernom društvu. Iako je, prema Weidenfeldovu uvodu, nastala u sklopu projekata koji se bave problemima orijentiranja u užim socijalnim okruženjima (susjedstvo) i na radnom mjestu, dotična studija zahvaća mnogo širi tematsko-problemski raspon i dopijeva do vrlo općenitih zaključaka o naravi moderniteta i njegovim posljedicama po razvoj društva. Takva dubina zahvata proizlazi iz Bergerova i Luckmannova temeljnog uvjerenja da svaki pokušaj rješavanja enigme gubitka smisla u modernom društvu nužno mora položiti računa o općim uvjetima i temeljnim strukturama ljudskog smislenog opstanka. To, između ostalog, znači i da rasprava valja započeti ispitivanjem najopćenitijih antropoloških pretpostavki, odnosno temeljnog *ljudskog stanja*. Znakovito je da za označavanje tog seta pretpostavki naši autori rabe staru skolastičku sintagmu *conditio humana*, koju su već plodotvorno aktivirale i suvremena filozofska antropologija i socijalna teorija. Time je, naime, na samom početku rasprave jasno sugerirano da jedno od najvažnijih uporišta izvođenja čini takozvana visoka teorija, pri čemu posebno mjesto pripada filozofiji (otkud djelomice proizlazi i specifična manira izlaganja materijala te veliki udio nesocioloških, odnosno filozofskih, literarnih i općekulturnih referenci). No,

također valja odmah naglasiti da usidrenje diskusije u tom tipu teorije nikako ne implicira metodološki jednostranost ili isključivost — na niz važnih mjesta u knjizi Berger i Luckmann odlučno inzistiraju na empirijskoj verifikaciji svojih hipoteza.

Rasprava, dakle, otpočinje na visokoj razini apstrakcije; njezino ishodište su opće antropološko-epistemološke konsideracije. Smisao čovjekova života i pripadnog mu svijeta konstituira se, drže Berger i Luckmann, u ljudskoj svijesti - u svijesti pojedinca koji je dvostruko određen: upojedinjenjem u *tijelu* i socijaliziranjem u *osobu*. No, popis ključnih karakteristika ili elemenata koji određuju narav ljudske vrste ipak je nešto dulji te uključuje svijest, individuaciju, osobni identitet, specifičnost tijela, društvo i socijalno-povijesnu konstituciju osobnog identiteta. Riječ je o elementima koji ne određuju samo fizionomiju vrste nego i profil svakog pojedinca - filogeneza ima svoj pandan u svakoj pojedinoj ontogenezi. Ovdje, dakako, nije ni potrebno ni moguće ulaziti u potankosti Bergerove i Luckmannove skice osnovnih performansi svijesti, koje tvore višeslojni smisao ljudskog iskustva.

Valja ipak podsjetiti da pojedinac nije izoliran poput Leibnizove monade bez prozora. Osobni se identitet, naprotiv, oblikuje u sukcesiji raznovrsnih socijalnih djelovanja. Socijalna akcija može biti direktna ili indirektna, uzajamna ili unilateralna, ona objektivira subjektivni smisao i tvori njegove više, kompleksnije slojeve. Tijekom procesa objektiviranja subjektivni smisao iskustva ili djelovanja biva odvojen od izvorne situacije i postaje - kao tipski ili tipičan smisao - podatnim za uključivanje u socijalnu zalihi znanja. Iz te zalihe pristizhe i grada od koje se oblikuju institucije. Razvoj socijalno-povijesnih rezervoara smisla i institucija ima dalekosežnu svrhu - on posve mijenja čovjekovo ponašanje i orijentiranje u svijetu: oslobada ga (pre)teškog bremena rješavanja svakog pojedinog problema od početka (autori će čak ustvrditi da "institucije nadomještaju instinkte", str. 41). Umjesto da se, dakle, uvijek iznova suočava s nuždom da svaku zadaću ili problem razumije i rješava *ab ovo*, pojedinac većinu situacija prepoznaje u temeljnoj identičnosti s nekom već familijarnom konstelacijom.

No, kao što sva ponavljana djelovanja ne bivaju transformirana u institucije tako ni sav

subjektivno konstituiran i intersubjektivno objektiviran smisao ne biva apsorbiran u socijalne zalihe znanja. O tomu odlučuju drugi procesi u kojima objektivirani smisao biva socijalno procesiran. Ti procesi uvelike ovise o dominantnim društvenim odnosima, a njihov krajnji rezultat je specifična povijesna struktura socijalnog rezervoara smisla, koju strukturu karakterizira podijeljenost na opći dio, dostupan svim članovima društva u obliku općeg znanja, s jedne strane, i specijalistički dio, s druge strane. Opći dio rezervoara smisla tvori jezgru svakodnevnog zdravog razuma (*common sense*), koji je labavije strukturiran te sastavljen od dijela koji regulira praktičnu rutinu svakodnevice i dijela koji izlazi na kraj s neobičnim, nesvakodnevnim situacijama. U pojedinim područjima to opće znanje uključuje čvršće strukturirane interpolacije specijalističkog znanja (primjerice, specijalistička znanja koja u populariziranom, lakše probavljivom obliku posreduju masovni mediji).

Područja smisla nisu homogena, nego su stratificirana. "Najniže", najjednostavnije tipizacije odnose se na osnovne činjenice prirode i društvenog svijeta te utemeljuju bazične obrasce iskustva i djelovanja. Viši sloj čine sheme djelovanja orijentiranog maksimuma o višim vrijednostima. Takve nadređene "konfiguracije vrijednosti" razvijale su stare visoke kulture u religijskim i, kasnije, filozofijskim vrijednosnim sustavima. Više vrijednosti u pravilu stavljaju totalitet života u odnos s vremenom koje transcendiraju život pojedinca ("vječnost"). Institucije pak utjelovljuju "izvorna" djelovanja i smisao koji su se definitivno pokazali regulativnim za određeno područje života, pri čemu posebno važno mjesto pripada onim institucijama čije funkcije uključuju socijalno procesiranje smisla. Uopćeno formulirano, institucije imaju zadaću pohranjivanja smisla djelovanja kako u pojedinim životnim situacijama tako i s obzirom na vođenje cijelog života. Pojedinaac se prema njima pojavljuje u dvostrukoj ulozi: kao potrošač i, znatno rjeđe, kao (su)proizvođač smisla. Oko minimuma zajedničkog smisla - čiji opseg može značajno varirati - okupljaju se životne zajednice, koje karakteriziraju regularno ponavljana, direktno recipročna djelovanja u trajnim društvenim odnosima.

Ako se subjektivna i intersubjektivna kriza pojavljuje u masovnim razmjerima u društvu, onda razloge tomu valja, prema Bergeru i

Luckmannu, tražiti ne u pojedincu, nego u danoj intersubjektivnosti ljudske egzistencije, odnosno u samoj društvenoj strukturi. Na ovoj točki rasprava, doduše, ne postaje manje apstraktnom, ali se svakako mijenja njezin disciplinarni okvir - s opće antropologijsko-epistemologijske problematike autori se približavaju sociologijskoj optici. Sagledavajući povijest čovječanstva u cjelini, oni razlikuju dva osnovna tipa društvene strukture. Prvi tip, vrlo otporan na krize smisla, jest onaj koji ima jedan jedini opće obvezujući vrijednosni sustav u kojem su pojedini slojevi i područja smisla dobro integrirani. Društvena zaliha smisla pohranjena je u institucijama, koje ujedno imaju glavnu ulogu pri njihovom administriranju i svakovrsnom manipuliranju. Drugi tip društva odlikuje nepostojanje takvog univerzalno obvezujućeg sustava vrijednosti. Taj je tip, za razliku od prvoga, jako podložan krizama smisla. U krizi smisla podložnim društvima "velike" su se institucije (gospodarstvo, politika i religija) odvojile od nadređenog sustava vrijednosti te polažu pravo samo na vlastito, čvrsto omeđeno područje administriranja. Tako gospodarske i političke institucije obvezuju na instrumentalno-racionalno osmišljavanje zbilje i djelovanje, a religijske institucije "nude" vrijednosno-racionalne kategorije za upravljanje cjelinom života. Stoga su religije kategorije "višeg reda", načelno nepromisljive s redukcijom optikom instrumentalno-racionalnog djelovanja. Zbog inkompatibilnosti tih parcijalnih sustava vrijednosti, zahtjevu za integriranjem pojedinčeva života u neki nadređeni vrijednosni sustav moguće je udovoljiti još jedino u području nedirnutom drugim "velikim" institucijama - u "privatnoj" sferi. Takvo stanje stvari autori nazivaju *pluralizmom*. Riječ je o koegzistenciji različitih vrijednosnih sustava i njihovih fragmenata u istom društvu, što rezultira paralelnim postojanjem posve različitih zajednica smisla. Utoliko ukoliko je sâm pluralizam "postao nadređenom vrijednošću za društvo, možemo govoriti o modernom pluralizmu" (str. 27), zaključuju Berger i Luckmann. U pluralističkom su društvu, štoviše, i sami središnji strukturalni aspekti društva uzdignuti na rang "prosvijetljene" vrijednosti. Tako, primjerice, status prosvijetljene vrijednosti *par excellence* posjeduje tolerancija - temeljna vrlina bez koje bi zacijelo bio nemoguće mirno otprijeti različitost drugih, u neposrednoj blizini (su)postojećih sustava vrijednosti i svjetonazora.

Modernizam je istoznačan sa stalnim kvantitativnim i kvalitativnim porastom pluralizacije. Strukturalni uzroci te pojave dobro su poznati: rast populacije i migracije, urbanizacija, tehnologija utemeljena na znanosti zadnjih stoljeća, industrijalizacija i tržišno gospodarstvo, vladavina prava i demokracija, itd. Svi ti čimbenici prisiljavaju najrazličitije ljude da trajno međusobno opće na razumne i miroljubive načine. No, pluralizam je ujedno i glavni uzrok krize smisla u modernom društvu, usvrđuju Berger i Luckmann.

No, pluralizam svakako nije pojava koja bi bila svojstvena isključivo modernim društvima, podsjećaju naši autori, jer njegove različite vrste nalazimo kroz povijest u mnogim društvima (stara i suvremena Indija, Rimsko carstvo, helenistička Grčka, srednjovjekovna Europa itd.). U tim su slučajevima ili različiti načini života bili u odnosu spram zajedničkog nadređenog vrijednosnog sustava ili su pak odnosi različitih naroda i socijalnih grupa bili regulirani kroz institucionalizirane sheme djelovanja u sferama instrumentalne racionalnosti, bez interferiranja različitih nadređenih vrijednosnih sustava. U modernim društvima - i upravo je to *differentia specifica* modernog pluralizma! - grupe i životne zajednice različitih sustava vrijednosti i svjetonazora ne samo da žive u istom društvu, nego se njihovi odnosi više ne odvijaju samo na neutralnom terenu striktno odvojenih djelovanja u institucionaliziranim funkcionalnim sferama. Stoga "susreti ili, pod određenim okolnostima, sudari između različitih vrijednosnih sustava i svjetonazora postaju neizbježni" (str. 28-9).

Kad je riječ o drugom važnom sastojku modernizacije, sekularizaciji, onda stvari stoje nešto drukčije. Jer sekularizacija naprosto nije nužni sastojak modernizacije kao modernizacije, pa (zapidno) europski model sekularizirane modernosti - koji se inače čini tako plauzibilnim i univerzalnim — ima ograničenu izvoznost vrijednost. O tomu uvjerljivo svjedoči i "najmodernija" zemlja svijeta, SAD, u kojoj je religija ne samo vrlo živa nego i naglašeno prisutna kako na institucionalnoj razini tako i u svijesti i upravljanju životom milijuna ljudi. S druge strane, velika su područja takozvanog Trećeg svijeta u znaku snažnog izbijanja raznovrsnih religioznih pokreta. Iako najviše pažnje na Zapadu privlači takozvana islamska revolucija, naši autori još intrigantnijom drže plane-

tarnu ekspanziju evangeličkog protestantizma, jer taj novi protestantizam, pišu oni, šireći se poput prierijske vatre, obuhvaća široka prostranstva istočne i jugoistočne Azije, subsaharske Afrike i, što najviše iznenaduje, sve zemlje Latinske Amerike.

Dosta prostora Berger i Luckmann posvećuju analizi različitih aspekata modernog gubitka socijalnih zaliha nespornih i zajamčenih (*taken-for-granted*) znanja i sadržaja. Ta analiza ponovo vraća raspravu na, čini se, ključni fenomen institucija, čije funkcije autori u odlučnim dionicama analize nastoje razumjeti u osloncu na teoriju institucija njemačkog filozofa A. Gehlena. U tom se kontekstu posebno izdvaja podjela institucija na "posredujuće" (*intermediary*) i ne-posredujuće, pri čemu su znatno važnije one prve. One su, naime, posredujuće u tom smislu što "posreduju između pojedinca i obrazaca iskustva i akcije utvrđenih u društvu", pa kroz njih pojedinci "aktivno pridonose proizvodnji i procesiranju socijalne zalihe znanja" (str. 53). Temeljna značajka posredujućih institucija je da omogućuju stanje u kojemu pojedinci postojeće socijalne zalihe znanja ne doživljavaju kao zadane nekim izvanjskim autoritetom, nego kao repertoar raznovrsnih mogućnosti koji oblikuju pojedinci u društvu i koji je stoga otvoren daljnjim promjenama i razvoju.

Najveće nade Berger i Luckmann polažu upravo u taj tip institucija. Jer one su, čini se, glavnim razlogom što se moderna društva posve ne raspadaju pogođena pandemijskom, općom krizom smisla. Svojim janusovskim licem, koje gleda "gore", prema velikim institucijama, ali i - dakako, mnogo važnije! - "dolje", prema životima i iskustvu pojedinaca, posredujuće institucije funkcioniraju poput imunološkog sustava društva, koji "virusu" besmisla ne dopušta jačanje i širenje preko točke koja bi bila fatalnom po društvo. No, svjesni apstraktnosti i stanovitih pojednostavljenja u vlastitoj argumentaciji i ključnoj hipotezi, Berger i Luckmann, kao što smo i prije spomenuli, inzistiraju na nužnosti njihove skrupulozne empirijske provjere. Ta će provjera, dakako, morati odgovoriti na dva osnovna pitanja: vrše li te institucije uistinu posredujuću funkciju te čine li to doista u oba smjera.

Nije teško uvidjeti da Bergerova i Luckmannova raščlamba moderniteta i moderne krize smisla ne donosi bitne novosti ni na dija-

gnostičkom ni na terapijskom planu. To nije čudno već i stoga što je, kako već rekosmo, modernitet odavno postao obligatnom temom nepreglednog mora socijalnoteorijskih rasprava, pa su sve bitne crte moderne postale gotovo općim mjestima u socijalnoj teoriji. S druge strane, već su dobro poznati i fragmentacijski procesi koji su sveobuhvatni smisaoni i svjetonazorski *ordo* nepovratno zamijenili nepreglednim mnoštvom malih svjetova života i zajednica smisla. Raspoznala ih je teorija (iscrpna i raznovrsna rasprava o postmoderni tijekom posljednjih dvadesetak godina!), ali, mogli bismo reći, i sâm život. O ovom drugom svjedoči, primjerice, i postfordistička "revolucija" otpočela još u 70-im godinama, koja je - na socijalnim posljedicama bremenitom području proizvodnje i gospodarstva - diktat masovnih, jednoobraznih serija proizvoda zamijenila malim, fleksibilno dizajniranim serijama, senzibiliziranim za osebujne potrebe malih, precizno ciljanih grupa. No, sve to, pa ni ono što ovdje nismo mogli spomenuti, ne umanjuje vrijednost Berger-Luckmannova rezimea moderne situacije, koji će, držimo, svoju punu vrijednost pokazati osvjetljujući put empirijskim istraživanjima kojima je, i po razumijevanju autora, tek koncepcijskom vodiljom i prethodnikom.

Zdenko Zeman

UNEMPLOYMENT POLICY Government options for the labour market

Dennis J. Snower i Guillermo de la Dehesa (eds.)

Cambridge University Press, Cambridge, 1997.

Ovaj zbornik spada među najvažnije knjige o politici prema nezaposlenosti objavljene u posljednjih deset godina. U njemu vodeći europski i američki ekonomisti pružaju sustavan i kritički pregled i analizu političkih sredstava za smanjivanje nezaposlenosti. Svaka politička mjera razmotrena je s različitih strana i stanovišta, a svaki prilog popraćen je kritičkim

komentarom drugih autora. Unatoč vrlo visokoj razini ekonomske sofisticiranosti i intelektualne kvalitete, tekstovi su pristupačni obrazovanome neekonomistu. Zbornik predstavlja obvezno štivo za sve stručnjake koji žele komentirati problem visoke nezaposlenosti ili izložiti prijedlog njegova rješenja.

U poglavlju pod naslovom "Vrednovanje politika prema nezaposlenosti: što nam govore teorije na kojima se temelje" Dennis Snower kritički prikazuje četiri osnovne grupe politika prema nezaposlenosti i makroekonomskih teorija iz kojih one izviru. Prva je "laissez-faire" stav prema kojemu država treba činiti malo ili ništa kako bi utjecala na nezaposlenost. Nju podupire tradicionalna teorija o prirodnoj stopi nezaposlenosti, zatim teorija o intertemporalnoj spustituciji rada i dokolice, te teorija o realnom poslovnom ciklusu. Druga grupa su politike upravljanja agregatnom potražnjom, zasnovane na kejnzijskim i novokejnzijskim teorijama, te na teorijama o transmisij-skim mehanizmima između tržišta proizvoda i tržišta rada. Treću grupu sačinjavaju politike ponude čiji je cilj povećanje produktivnosti rada, a koje se protežu od smanjenja doprinosa iz plaća preko javnih investicija u infrastrukturu do posredovanja u zapošljavanju. Njihov utjecaj može se analizirati kroz teoriju traženja, teoriju implicitnih ugovora i teoriju plaća efikasnosti. Napokon, u četvrtoj su grupi institucionalne politike čiji je cilj promijeniti institucije tržišta rada kako bi se smanjila nezaposlenost. One se temelje na teorijama o sindikatima, kolektivnom pregovaranju i odnosu insider-outsider. One obuhvaćaju: reformu sustava kolektivnog pregovaranja, snižavanje troškova otpuštanja, pomoć u traženju posla za dugotrajno nezaposlene, diobu radnoga mjesta, rano umirovljenje, uklanjanje zapreka za formiranje novih tvrtki, diobu dobiti, reformu sustava beneficija za nezaposlene, subvencije za zapošljavanje i obuku, te transfer beneficija.

U sljedećem poglavlju, pod naslovom "Visoka nezaposlenost sa stanovišta političke ekonomije", Gilles Saint-Paul iznosi hipotezu da je visoka nezaposlenost rezultat demokratskog političkog procesa. Naime, zaposleni, koji čine snažnu glasačku većinu, podržavaju političke mjere koje izazivaju nezaposlenost: zakonsko određivanje najniže plaće, postavljanje zapreka otpuštanju i nametanje doprinosa poslodavcima. S druge strane, nezaposleni su slabo